

Ю.У. Баушына
Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава

УДК 811.161.3'373.2

СТАНАЎЛЕННЕ БЕЛАРУСКАЙ АНАМАСТЫКІ ЯК САМАСТОЙНАЙ НАВУКОВАЙ ГАЛІНЫ

Ключавыя словы: *анамастыка, аномастычная лексіка, айконімы, тапонімы, тапанімны арэал.*

У артыкуле расказваецца пра станаўленне беларускай аномастыкі, фармулююцца ўяўленні аб тыпалогіі назваў геаграфічных аб'ектаў, асаблівасцях функцыянавання і распаўсюджвання іх на тэрыторыі Беларусі. Падаюцца звесткі аб гістарычным фарміраванні беларускіх айконімаў, высвятляюцца заканамернасці іх узнікнення. Вызначаецца, як фарміравалася большая частка айканіміі Віцебшчыны.

Yu.V. Baushina
Vitebsk State University named after P.M. Masherov

THE FORMATION OF BELARUSIAN ONOMASTICS AS AN INDEPENDENT SCIENTIFIC BRANCH

Key words: *onomastics, onomastic vocabulary, oikonyms, toponym, toponym area.*

The article tells about the formation of Belarusian onomastics, formulates ideas about the typology of names of geographical objects, the peculiarities of their functioning and distribution on the territory of Belarus. The information is provided about the historical formation of Belarusian oikonyms, the patterns of their emergence are identified. The article determines how most of the oikonymy of the Vitebsk region was formed.

Анамастыка (ад грэч. *onomastike* – майстэрства даваць імёны) – раздзел мовазнаўства, які вывучае ўласныя імёны і геаграфічныя назвы. Анамастыка вывучае любыя ўласныя імёны, іх паходжанне, гісторыю, асноўныя заканамернасці развіцця і функцыянавання, а таксама сукупнасць уласных імён – анімію, аномастыкон. Раней замест тэрміна «анамастыка» ўжываўся тэрмін «тапанамастыка». Спецыфіка прадмета аномастыкі ў тым, што яго вывучэнне выходзіць за межы мовазнаўства і патрабуе ўліку гістарычных, геаграфічных, сацыяльна-эканамічных і іншых фактараў.

Цікавасць да гісторыі паходжання імёнаў у чалавека з'явілася даўно, аднак навуковы падыход да іх вывучэння ў свеце ўзнік параўнальна нядаўна – толькі ў другой палове XVIII стагоддзя. Пачатак яму паклаў нямецкі вучоны В. Гумбальт (1767–1835). У Расіі прыхільнікам гэтага кірунку быў А. Х. Вастокаў (1781–1864). Асобныя рускія і беларускія вучоныя ўжо ў сярэдзіне 19 ст. разумелі важнасць уласных імён для вызначэння гістарычных межаў рассялення славян і суседніх з імі народаў (А. Кіркор, А. А. Качубінскі, А. Л. Пагодзін). Больш высокі этап у развіцці ўсходнеславянскай анамастыкі звязаны з імёнамі А. А. Шахматава (1864–1920) і А. І. Сабалеўскага (1857–1929), а таксама нашых землякоў З. Я. Тараноўскага і Ю. Ю. Трусмана. І ўсё ж асноўная частка даследаванняў гэтага перыяду не ўзнялася вышэй за ўзровень прыватных назіранняў і заўваг. Сістэмны, навуковы характар вучэнне пра ўласныя імёны набыло толькі ў апошнія дзесяцігоддзі, калі з'явілася вялікая колькасць спецыяльных выданняў і былі выпрацаваны прынцыпы анамастыкі як самастойнай навуковай дысцыпліны.

Пра беларускія анамастычныя даследаванні можа казаць толькі пачынаючы з XIX стагоддзя, але яны ў асноўным былі звязаны з дзейнасцю фалькларыстаў і этнографіў і абмяжоўваліся прыватнымі назіраннямі. Сістэмны, навуковы характар анамастычных даследаванняў набываюць у другой палове XX стагоддзя, калі ў Інстытуце мовазнаўства акадэмікам Мікалаем Васільевічам Бірылам была створана навуковая школа і пачалося актыўнае планамернае вывучэнне асабовых імёнаў і прозвішчаў людзей (антрапонімаў), назваў населеных пунктаў (айконімаў), назваў невялікіх геаграфічных аб'ектаў (мікратапонімаў). Дзякуючы працам вучоных інстытута беларуская анамастыка ў XX стагоддзі выйшла на еўрапейскі ўзровень развіцця, была паказана нацыянальная адметнасць беларускага анамастыкону. Варта прыгадаць такія працы, як «Беларуская антрапанімія» М. В. Бірылы, «Беларуская айканімія» і «Усходнеславянская айканімія апелятыўнага паходжання» В. П. Лемцюговай, «Антрапанімія Гродзеншчыны і Брэстчыны XIV–XVIII стст.» Г. К. Усціновіч і іншыя.

Вывучаюцца пераважна два класы анамастычнай лексікі – антрапонімы і тапонімы (айконімы, гідронімы, мікратапонімы, урбонімы). Даследчыкі засяроджваюць увагу на сукупнасці тых ці іншых класаў уласных імён у межах пэўных тэрыторый (рэспублікі, вобласці, басейна ракі і інш.), а таксама на асобных тыпах уласных імён, вылучаных на аснове агульнасці словаўтваральнай або семантычнай прыкметы. Так, у працах «Беларуская антрапанімія» М. В. Бірылы, «Антрапанімія Гродзеншчыны і Брэстчыны 14–18 стст.» Г. К. Усціновіч высвятляецца паходжанне старажытных і сучасных беларускіх асабовых імён, імён па бацьку і прозвішчаў, а ў працах «Тапаніміка Беларусі» і «Вуліцы помняць» В. А. Жучкевіча, «Беларуская айканімія» В. П. Лемцюговай даследуецца паходжанне,

станаўленне і развіццё ўласных назваў паселішчаў, вуліц, прыродных і гаспадарчых аб'ектаў [5, с. 93].

Сістэматычнае даследаванне тапаніміі Беларусі пачалося пасля Вялікай Айчыннай вайны. У 1946–1947 гг. пачаў збіраць тапанімічны матэрыял для свайго будучага слоўніка географ-тапаніміст В. А. Жучкевіч.

У сярэдзіне 50-х гг. праблемы анамастыкі як крыніцы вывучэння гісторыі і этнаграфіі беларускага народа цікавяць у гэты час М. Я. Грынблата, у больш пазнейшых працах якога выяўлена каля 290 айконімаў і мікратапонімаў этнонімнага паходжання.

Яшчэ больш актывізавалася даследчая дзейнасць у 60-я гг. У гэты перыяд найбольш плённа працуюць В. А. Жучкевіч, М. М. Корсакава, В. П. Лемцюгова, П. П. Шуба, І. Я. Яшкін. Выходзіць з друку кніга В. А. Жучкевіча «Паходжанне геаграфічных назваў Беларусі», у якой аўтар аналізуе семантыку ўтвараючых асноў беларускіх гідронімаў і айконімаў.

У апошнія дзесяцігоддзі анамастыка дынамічна развіваецца. Можна гаварыць пра яе як пра самастойную навуковую дысцыпліну са сваім аб'ектам і прадметам даследавання, са сваёй метадалагічнай базай. Тым больш што анамастыка заўсёды выходзіла за межы мовазнаўства: яна цесна звязана з гісторыяй, геаграфіяй, этнаграфіяй.

Анамастычная лексіка (назвы населеных пунктаў, водных аб'ектаў, вуліц, імёны, мянушкі, прозвішчы людзей і інш.) складае вялікую частку нацыянальнага лексікону. Уласныя імёны з'яўляюцца неад'емнай часткай гісторыка-культурнай спадчыны любога народа: яны ствараліся на працягу многіх стагоддзяў і перадаваліся з пакалення ў пакаленне, а таму змяшчаюць надзвычай багатую інфармацыю пра матэрыяльную і духоўную культуру народа. Акрамя таго, што ўласныя імёны маюць важнае гісторыка-культурнае значэнне, яны шырока выкарыстоўваюцца ў моўнай практыцы. А калі знікаюць нейкія геаграфічныя найменні, значыць, знікае частка гістарычнай памяці, гістарычнай інфармацыі, культурных каштоўнасцяў беларускага народа. У сувязі з гэтым ахова гістарычных назваў, беражлівая адносіны да нацыянальнай тапаніміі з'яўляюцца высакароднай сацыяльнай і культурнай задачай, бо тапонімы звязваюць мінулае і сучаснае, сучаснасць і будучыню.

Сёння ідэі, закладзеныя ў тэарэтычных працах заснавальнікаў беларускай анамастычнай навуковай школы, знайшлі працяг у даследаваннях навукоўцаў сярэдняга пакалення і моладзі. Актыўна развіваецца гістарычны кірунак, арыентаваны на вывучэнне тапаніміі, засведчанай у старабеларускіх пісьмовых помніках. Быў створаны рэестр беларускай тапаніміі, засведчанай на землях Вялікага Княства Літоўскага, і яе лінгвагістарычны аналіз. Збор тапаніміі, знойдзенай у старажытных беларускіх пісьмовых крыніцах, і яе лексікаграфічная апрацоўка дазваляць больш глыбока пранікнуць у сутнасць гэтай катэгорыі ўласных імён, вызначыць агульныя заканамернасці фарміравання і функцыянавання ўласных геаграфічных

назваў у старажытны перыяд, прасачыць эвалюцыйныя працэсы і іх храналагічную паслядоўнасць. Тапанімічныя назвы старабеларускіх помнікаў пісьменнасці XV–XVIII стст. могуць стаць пачаткам стварэння гісторыка-лінгвістычнага зводу «Старабеларуская тапанімія», які абагуліць маладаследаваную спадчыну беларускай духоўнай і матэрыяльнай культуры.

Першая канферэнцыя, прысвечаная беларускай анамастыцы, называлася «Праблемы беларускай тапанімікі» і адбылася ў 1967 годзе. У 2010 годзе прайшла навуковая канферэнцыя «Беларуская анамастыка: гісторыя і сучаснасць». На ёй былі ўзнятыя пытанні, якія хвалююць беларускіх даследчыкаў анамастыкі (стандартызацыя ўласных імёнаў, перадача беларускіх імёнаў і назваў графічнымі сродкамі лацінскага алфавіта, унармаванне назваў вуліц, населеных пунктаў, чыгуначных станцый і г.д.).

Даследаваннем уласных назваў населеных пунктаў: гарадоў, вёсак, пасёлкаў, хутароў займаецца адзін з раздзелаў тапанімікі – айканіміка (ад грэчаскага *oikos* – «жыллё» і *онума* – «імя»). «На першым этапе іменавання важную ролю адыгрывалі назвы прыродных аб’ектаў і ў першую чаргу вадаёмаў. З цягам часу тапанімічныя прыярытэты мяняліся, і галоўным арыенцірам сучаснага чалавека былі ўжо не месцы водных перапраў, паляўнічыя ўгоддзі ці месцы збору раслін, а населеныя пункты. Іх назвы паступова становіліся цэнтрам тапанімічнай сістэмы, сэнсавым ядром тапанімнага поля» [9, с. 58].

Айконімы выступаюць аб’ектам даследавання ў працах беларускіх вучоных-анамастаў (Т. М. Аліферчык, Т. М. Багаедава, Н. А. Багамольнікава, Т. Ю. Васільева, У. М. Генкін, І. Л. Капылоў, Л. В. Леванцэвіч, Г. М. Мезенка, В. В. Шур, Н. Р. Якубук). Калі разглядаць асаблівасці структуры сучаснай айканіміі, то, паводле дадзеных навукоўцаў, на кожнай тэрыторыі пераважаюць разнастайныя словаўтваральныя мадэлі онімаў: «матывацыйныя асновы, словаўтваральныя спосабы, словаўтваральныя тыпы і мадэлі тапонімаў у розных рэгіёнах Беларусі не супадаюць. Кожны спосаб фарміруе ў залежнасці ад тэрыторыі пэўную колькасць структурна-граматычных і семантычных тыпаў. Таму ў апошні час вялікая ўвага стала надавацца рэгіянальнаму матэрыялу, які яшчэ працяглы час будзе прадметам спецыяльных лінгвістычных даследаванняў, у тым ліку і айканімічных» [2, с. 147].

Напрыклад, значная частка айканіміі Віцебшчыны фактычна фарміравалася ва ўмовах памежжа, таму многія назвы населеных пунктаў нясуць на сабе сляды ўзаемадзеяння беларусаў з іншымі народамі, а таксама сляды ўзаемаўплыву дзвюх «унутраных» культур: паўночна-заходняй каталіцкай і паўднёва-ўсходняй праваслаўнай. Лінгвакультуралагічны падыход да паняцця мяжы дазволіў вылучыць тры межавыя лініі: 1) усходнюю і паўднёва-ўсходнюю; 2) паўночна-заходнюю; 3) унутраную. Пры гэтым лінгвакультурная і тапанімічная мяжа не можа быць адлюстравана

ў выглядзе выразнай лініі на карце, а ўяўляе сабой пэўную тэрыторыю, дзе паступова згасаюць прыкметы адной тапанімнай сістэмы і пачынаюць спачатку выяўляцца, а затым актывізавацца прыкметы іншай. Чым бліжэй моўныя і культурныя асаблівасці жыхароў абодвух бакоў памежжа, тым больш блізкімі з'яўляюцца тапонімныя сістэмы, а значыць, паняцце мяжы і памежжа набывае ў значнай меры характар умоўнасці. У сілу гістарычных прычын віцебскі тапанімічны арэал ва ўсходнім кірунку выходзіць за межы адміністрацыйна-тэрытарыяльных межаў, некалькі паглыбляючыся на тэрыторыі суседніх абласцей: Смаленскай і Пскоўскай. Найбольш яркімі асаблівасцямі характарызуецца паўночна-заходняя мяжа, якая аддзяляе Віцебшчыну ад Літвы і Латвіі. На мяжы з Латвіяй, якая прымыкае да Беларусі адной са сваіх гістарычных абласцей – Латгаліяй, знаходзяцца землі, якія адносяцца да Браслаўскага, Мёрскага (нязначны адрэзак) і Верхнядзвінскага раёнаў. На мяжы з Літвой размешчаны Браслаўскі і Пастаўскі раёны. Гістарычная мяжа, якая, калі разглядаць сучасную тэрыторыю Віцебскай вобласці, па сутнасці, з'яўляецца ўнутранай і робіць прыгранічнымі практычна палову раёнаў. Сучасная Віцебшчына, сумяшчаючы ў сабе лініі трох межаў, уяўляе ўнікальны рэгіён для лінгвакультуралагічнага даследавання [4, с. 39–42].

Літаратура

1. Белорусская ономастика. Топонимия: учеб. пособие / А.М. Мезенко [и др.]; под общ. ред. А.М. Мезенко – Минск: Элайда, 2012. – 260 с.
2. Белорусское Поозерье: язык и духовная культура / А.М. Мезенко [и др.]; под ред. А.М. Мезенко, А.В. Русецкого. – Минск: Беларус. навука, 2001. – 214 с.
3. Генкин, В.М. Ойконимия и катойконимия Белорусского Поозерья: учеб.-метод. пособие / В.М. Генкин. – Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2009. – 115 с.
4. Генкін, У.М. Сучасная айканімія Віцебшчыны: лічбы і назіранні / У.М. Генкін // Нацыянальная мова і нацыянальная культура: аспекты ўзаемадзеяння: зб. арт. / Беларус. дзярж. пед. ун-т; рэдкал.: Д.В. Дзятко (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2009. – С. 39–42.
5. Жучкевич, В.А. Краткий топонимический словарь Белоруссии [Текст] / В.А. Жучкевич. – Минск: Изд-во БГУ, 1974. – 448 с.
6. Мезенко, А.М. Антропонимное пространство Витебщины / А.М. Мезенко, Т.В. Скребнева. – Витебск: ВГУ им. П.М. Машерова, 2013. – 148 с.
7. Мезенка, Г.М. Віцебшчына ва уласных імёнах: мінулае і сучаснасць / Г.М. Мезенка, В.М. Ляшкевіч, Г.К. Семянькова. – Віцебск: Выд-ва УА «ВДУ імя П.М. Машэрава», 2006. – 238 с.
8. Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Віцебская вобласць: нарматыўны даведнік / У.М. Генкін, І.Л. Капылоў, В.П. Лемцюгова; пад рэд. В.П. Лемцюговай. – Мінск: Тэхналогія, 2009. – 668 с.
9. Рогалев, А.Ф. Топонимия Беларуси. Названия населённых пунктов. Микропонимы [Текст] / А.Ф. Рогалев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Гомель: Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины, 2020.
10. Рылюк, Г.Я. Истоки географических названий Беларуси с основами общей топонимики [Текст] / Г.Я. Рылюк. – Минск: Веды, 1999.